

ПРО МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ КНЯЗІВСЬКИХ ПОХОВАНЬ У ЧЕРНІГІВСЬКОМУ СПАСО-ПРЕОБРАЖЕНСЬКОМУ СОБОРІ

Олена Черненко

кандидат історичних наук,
доцент кафедри археології, етнології та
туристично-краєзнавчої роботи Чернігівського
національного педагогічного університету
імені Т.Г. Шевченка

Коло наукових зацікавлень:

археологія та історія доби середньовіччя,
давньоруська архітектура, музеєзнавство

Із часу свого заснування Чернігівський Спасо-Преображенський собор служував усипальницею князів місцевої правлячої династії. У статті розглянуто питання про можливе місцезнаходження їхніх поховань. Авторка аналізує історіографію проблеми, повідомлення писемних джерел та матеріали новітніх архітектурно-археологічних досліджень. На сьогоднішній день у внутрішньому просторі храму зафіксовано існування лише двох поховань давньоруського часу. Вони розташовані в південному відсіку нартексу та могли належати канонізованим церквою князю Ігорю Ольговичу та митрополиту Константину. Усипальницями інших осіб, про поховання яких у соборі згадує літопис, могли слугувати прибудовані до нього капели-параклесії.

Ключові слова: Давня Русь, Чернігів, Спасо-Преображенський собор, поховання, усипальниця, капела.

Со времени своего основания Черниговский Спасо-Преображенский собор служил усыпальницей князей местной правящей династии. В статье рассмотрен вопрос о возможном местонахождении их погребений. Автор анализирует историографию проблемы, сообщения письменных источников и материалы новейших архитектурно-археологических исследований. На сегодняшний день во внутреннем пространстве храма зафиксировано существование только двух погребений древнерусского времени. Они располагаются в южном отсека нартекса и могли принадлежать канонизированному церковью князю Игорю Ольговичу и митрополиту Константину. Усыпальницами других лиц, о погребении которых в соборе упоминает летопись, могли служить пристроенные к нему капеллы-параклесии.

Ключевые слова: Древняя Русь, Чернигов, Спасо-Преображенский собор, погребения, усыпальница, капела.

The Chernihiv Spaso-Preobrazhensky cathedral from the time of its foundation served as a tomb for princes of local ruling dynasty. The article discusses question about possible localization of their tombs. The author analyzes the historiography of this problem, information from written sources and the latest materials of analysis of architectural and archaeological research. For now in the inner space of the temple was recorded presence of only two graves from ancient Rus times. They are located in the southern cell of the narthex and could belong to canonized by church prince Igor Olgovich and metropolitan bishop Constantine. The tombs of others, about the burial of which in the cathedral we have records in the chronicles, could serve the chapels-paraklesis which were attached to Spaso-Preobrazhensky cathedral.

Keywords: Ancient Rus, Chernihiv, Spaso-Preobrazhensky Cathedral, Burial, Tomb, Chapel.

Від часу свого заснування Спасо-Преображенський собор слугував усипальницею чернігівських князів. Як засвідчують літописи, започаткував цю традицію син Володимира Великого Мстислав: «Положиша и у святого Спасу, юже сам заложил бе бо

вздано ея иемь възвыше яко на кони стояще досяши» (1036) [ПСРЛ, 1926–1928, с. 105]). В XI–XII ст. в храмі були поховані наступник Мстислава на чернігівському престолі Святослав Ярославич («у святого Спаса» (1076) [ПСРЛ, 1926–1928, с. 139]) та його нащадки – Гліб Святославич («за Спасом» (1078) [ПСРЛ, 1926–1928, с. 140]), Олег Святославич («у святого Спаса у гроба отця свого Святослава» (1115). [ПСРЛ, 1908, с. 195]), Ярослав Всеволодович («в церкви святого Спаса епископы» (1198) [ПСРЛ, 1908, с. 484]) та канонізовані православною церквою Ігор Ольгович («у святого Спаса в тереме» (1150) [ПСРЛ, 1908, с. 282]) і митрополит Константин («у Святого Спаса, идже Игорь лежит... в теремци» (1159) [ПСРЛ, 1908, с. 70]). Згідно з Воскресенським літописом у Спаському соборі похований також Володимир Давидович («в церкви святого Спаса» (1151) [ПСРЛ, 1856, с. 55]). Крім того, згідно зі свідченням XVI ст., до Спасо-Преображенського собору перенесені з Орди мощі Михайла Всеволодовича та боярина його Федора. Хоча точна дата їх поховання невідома, прийнято вважати, що це відбулося 1246 року [Бережков, 1911 а, с. 27; Голубинский, 1904, с. 47].

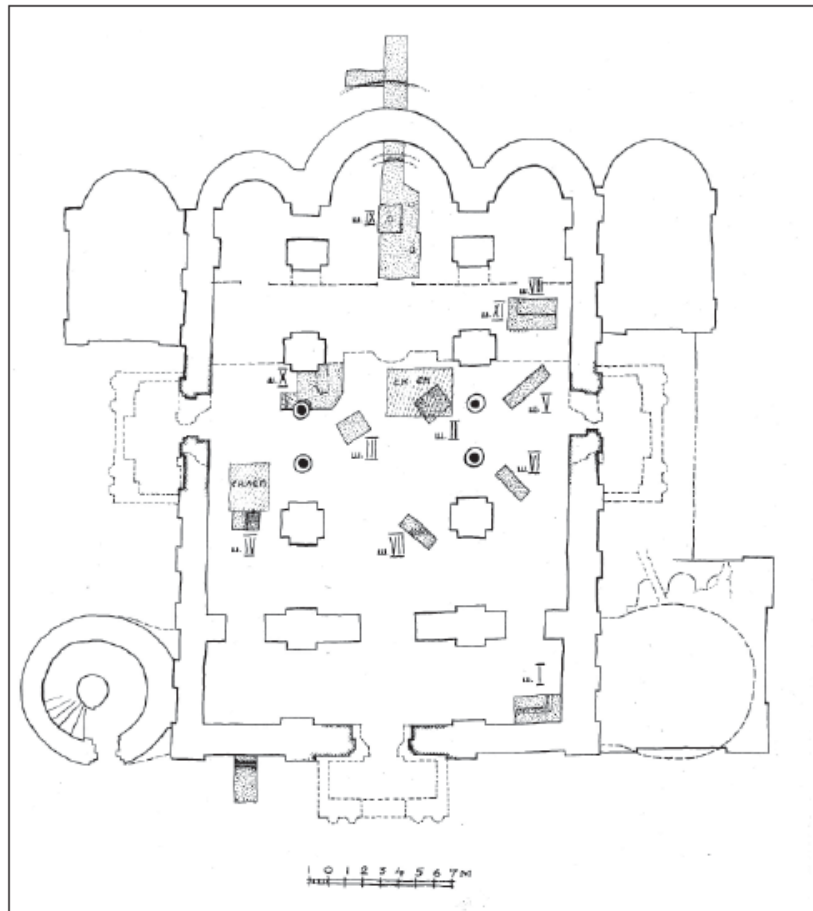
Починаючи з XVIII ст., різні автори, використовуючи непрямі свідчення та повідомлення пізніх джерел, намагалися скласти якомога повніший перелік осіб, похованих у Спаському соборі [Бережков, 1911 а, с. 4–7; Бережков, 1911 б, с. 293; Картины, 1911, с. 192; Макаренко, 1929, с. 65–66; Маркевич, 1852, с. 39–40, 171–176; Травкіна, 2012, с. 149–151]. Ці переліки різняться між собою різним ступенем достовірності. Один з них у 80-х роках XIX ст. за ініціативою соборного старости, чернігівського губернатора О. Анастасова, навіть увіchnили на бронзовій дошці. Її помістили на стіні Борисоглібського собору, розташованого поруч зі Спасом. Як наголошував М. Бережков, у цьому списку були наявні грубі помилки, які «на красивой доске, красиво награвированные <...> стают особенно вопиющими» [Бережков, 1911 а, с. 24]. Утім, до сьогодні ця дошка не збереглася і відома лише за описами.

Як правило, у XIX – на початку XX ст. місцем захоронення чернігівських князів вважали підземелля Спаського собору (цоколь-

ного поверху за М. Павліновим [Павлинов, 1894, с. 8, 13; Травкіна, 2012, с. 82]). Наскільки відомо, перша згадка про існування підземелля під підлогою собору належала І. Левицькому. У листі, надісланому 1785 року до Духовної консисторії, він просив дозволу закрити вхід у стару підземну гробницю в Спасі (зміст та причини цього звернення детально проаналізували М. Бережков та М. Макаренко [Бережков, 1911 а, с. 7; Макаренко, 1928, с. 68]). Є також відомості, що 1786 року, коли в соборі розбирали хори, впала балка та пробила підлогу, під якою відкрився склеп. При цьому через дірку, що утворилася, можна було побачити встановлені всередині труни. Дірку відразу закрили [Бережков, 1911 б, с. 293]. За словами М. Бережкова, це повідомлення вперше трапляється в листі поручика П. Долженкова голові Московського товариства історії та старожитностей [Бережков, 1911 а, с. 7–8]. Як довів М. Макаренко, воно стосується одного з двох склепів XVII–XVIII ст., розкритих під час дослідів 1923 року [Макаренко, 1929, с. 40–53] (іл. 1). Дійсно, місце розташування одного склепу відповідає повідомленню П. Долженкова (у північній наві, під хорами; (іл. 1). До того ж у його склепінні пробито невеликий отвір, що міг утворитися на місці падіння балки.

Ще про одну підземну гробницю в Спасі є свідчення О. Єфимова. Він згадував, що 1901 року під час ремонту підлоги в центральній наві собору між двома мармуровими колонами відкрився отвір у підземну камеру, у якій стояли напівзасипані труни. Після огляду цей отвір замурували [Єфимов, 1908, с. 14, 51]. Можливо, мова йде про другий зі склепів, відкритих 1923 року (іл. 1). Цей склеп розташований приблизно в тому самому місці, про яке йдеться в О. Єфимова (у центральній наві, поблизу колон південної аркади).

Конструкція склепів Спаського собору детально розглядав М. Макаренко, а згодом до їх вивчення звернувся М. Холостенко. Вони зазначали, що ці гробниці датуються XVII–XVIII ст. та були споруджені в ґрунтових ямах, впушених із рівня тогочасної підлоги. Тому ж часу відповідає інвентар (деталі одягу та предмети особистого благочестя), що зберігся в похованнях, ущент пограбованих на час відкриття [Макаренко, 1929, с. 40–53, 68].

Іл. 1. Чернігівський Спасо-Преображенський собор. План та зведена схема розташування шурфів з позначенням склепів XVII ст. (За М. В. Холостенком, 1970)

Як засвідчують дані, отримані в ході досліджень 1923 року [Макаренко, 1928; 1929], 1960-х років [Холостенко, 1990], 1991 року [Руденко, Новик, 2012] та 2012 року [Черненко, 2013; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 а; 2013 б; 2013 в; 2014]), цокольний поверх, або ж підземелля, де могла б міститися усипальниця, у Спаському соборі відсутні. Нижче рівня існуючої підлоги до глибини близько 1 м у внутрішньому об'ємі храму залягають нашарування, утворені різночасовими долівками та їх рештками (іл. 3; 4). Під первинною підлогою початку XI ст., що збереглася на окремих ділянках, міститься заповнення будівельного котловану – ґрунт, вивільнений з фундаментних ровиків (вириті по периметру котловану, завглибшки 1,3 м). У нього впушені пізні могильні ями та два згадані вище склепи. Глибина котловану сягає 2,5 м [Холостенко, 1990, с. 10; Черненко, Іоаннісян,

Новик, 2013б, с. 397; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 в, с. 203].

Існування під підлогою собору численних могил уперше засвідчив 1871 року О. Авдеев. Вони відкрилися тоді, коли для ремонту демонтували іконостас [Спасо-Преображенський, 1882, с. 81]. Цю інформацію підтвердили й матеріали археологічних досліджень. Майже в усіх шурфах, закладених у внутрішньому просторі Спаського собору, зафіксовано кілька ярусів поховань. Найбільше (п'ять ярусів) – у нартексі. Згідно з дослідженнями стратиграфії нашарувань, здійсненими М. Холостенком [Холостенко, 1990, с. 10–12] та уточненими в ході робіт 2012 року, усі ці могили сягають глибини 1–2 м від сучасної поверхні (іл. 4). Вони перекриті рештками дерев'яної підлоги, що згоріла під час пожежі 1750 року. Можна додати, що інвентарні поховання, досліджені в 1923 та 2012 роках,

за знахідками монет, залишками вбрання та предметами особистого благочестя, датуються XVII ст. [Макаренко, 1929, с. 196; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 а, с. 397].

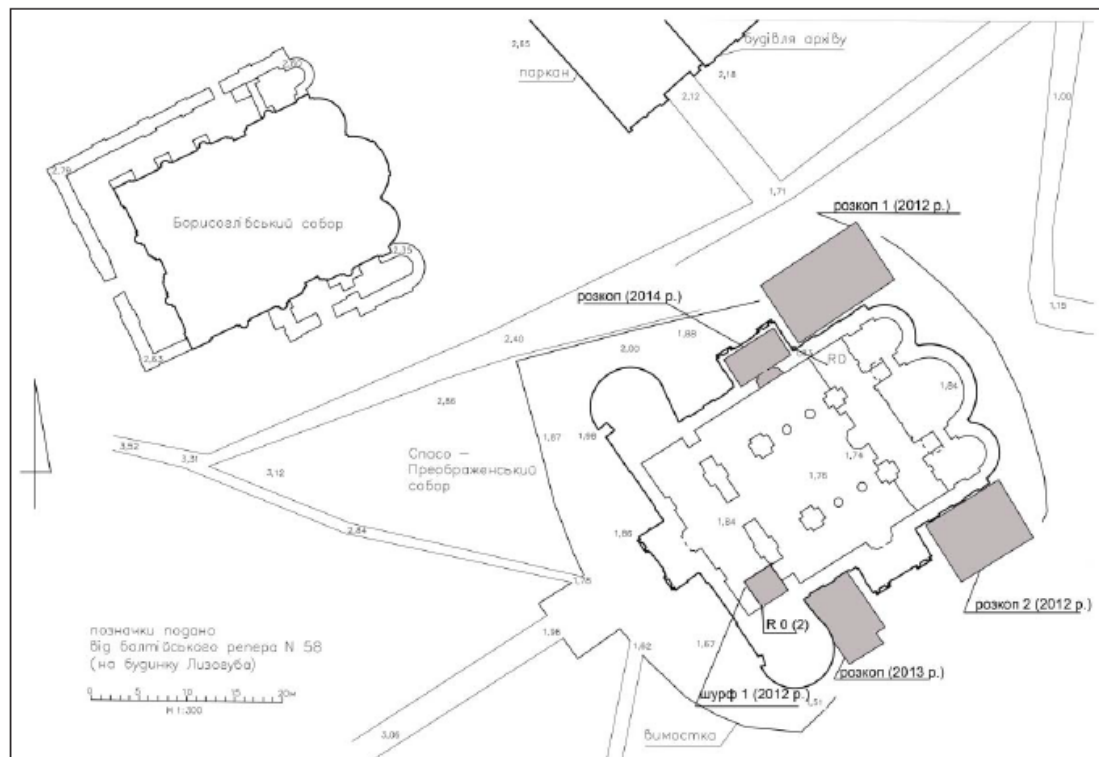
Сподівання знайти в Спаському соборі більш давні могили, які б збереглися під покриттям давньоруської підлоги [Ситий, 2013, с. 21], навряд чи обгрунтовані. Як засвідчують результати досліджень, на тих незначних ділянках, де підлога давньоруського часу вціліла, захоронення відсутні. Власне, давня підлога майже повністю зруйнована могильними ямами пізнього часу [Холостенко, 1990, с. 11].

З повідомлення І. Левицького випливає, що вже на початку XVIII ст. поховання під підлогою собору, у тому числі у склепах, не здійснювалися (у повідомленні йдеться про старий склеп, який давно не використовується). Утім, померлих могли ховати в храмі й пізніше. Це не суперечило законодавству, оскільки указ Синоду від 1723 року дозволяв ховати знатних персон при церквах у межах міста як виняток [Полное, 1830, с. 130, № 4322]. У цілому ж, судячи з усього, масові захоронення

у внутрішньому об'ємі Спаського собору відносяться до XVII ст., що узгоджується зі статусом храму, який до монгольської навали був кафедральним.

Серед літописних згадок про похорон князів у Спаському соборі чи не найбільш відомою є розповідь про поховання Ігоря Ольговича, убитого в Києві під час повстання 1148 року: «У святого Спаса, в тереме» [ПСРЛ, 1908, с. 282]. У XIX – на початку XX ст. згаданий у цій розповіді «терем» найчастіше ототожнювали з давньою вежею, прибудованою до собору з півночі (Є. Голубинський, М. Марков, М. Маркевич та ін.).

Північна вежа Спаського собору – єдина з його давніх прибудов, що збереглася до сьогодні. Сучасного вигляду вона набула у XVIII ст., коли над нею звели надбудову та перетворили її на дзвіницю. Як і в давнину, нині існує єдиний вхід у вежу: ззовні, на першому поверсі. Усередині весь її об'єм займають гвинтові сходи, котрі ведуть нагору. На другому ярусі вони через прохід сполучаються із західним відсіком хорів. Існуюча сьогодні

Лл. 2. Схема розташування розкопів 2012–2014 рр. у Спасо-Преображенському соборі

конструкція сходів створена під час ремонту храму в XVII ст., однак вона має більш давню основу [Говденко, 1996, с. 147–148; Холостенко, 1990, с. 11].

Думка про поховальне призначення північної вежі Спаського собору була спростована ще на межі XIX–XX ст. [Бережков, 1911 а, с. 17; Макаренко, 1929, с. 65–66]. Подібні сходові баштоподібні прибудови давньоруських храмів XI ст. слугували окремим входом для осіб високого соціального статусу на хори («полаті»), де ті перебували під час літургії чи молитовного усамітнення [Преображенский, 2013; Сарабьянов, 2014].

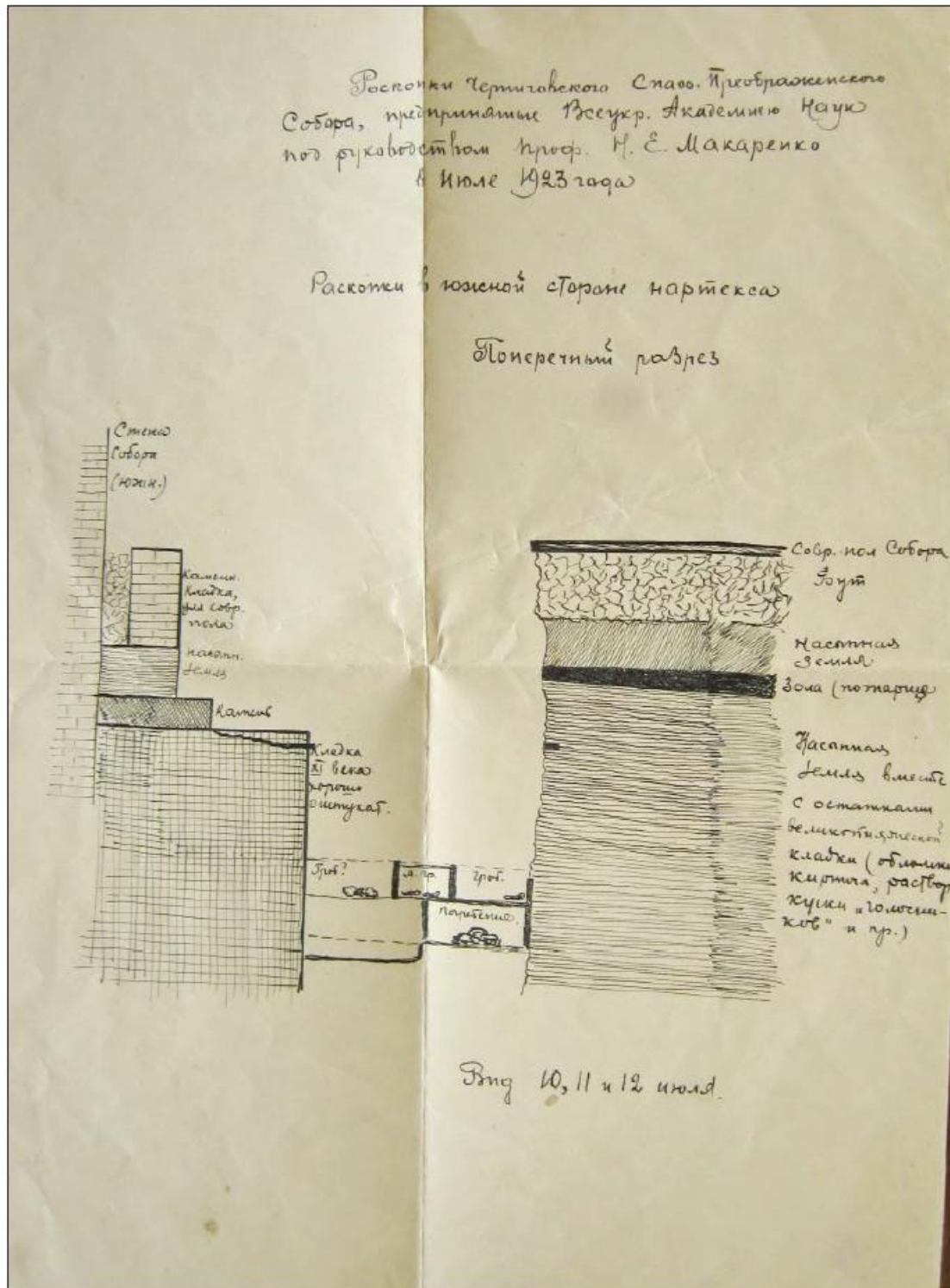
Звертаючись до проблеми місцезнаходження князівських поховань у Спаському соборі, у виступі на XIV Археологічному з'їзді М. Бережков досить детально розглянув питання про літописний «терем», де був похований Ігор Ольгович. На його думку, цей «терем» – не окрема споруда, а коштовна «сень» (шатро, навіс). Він доводив, що Святослав Ольгович мав розмістити в Спаському соборі могили мученика Ігоря так само, як їх батько – Олег Святославич – прагнув розмістити у Вишгороді раки з мощами Бориса та Гліба: праворуч від входу в притворі, під спеціально обладнаним покриттям [Бережков, 1893, с. 39; Бережков, 1911 а, с. 19–21]. Слід зазначити, що така версія узгоджується зі значенням слова «терем» у давньоруський час (за К. Іностранцевим, покриття на чотирьох підпорах [Иностранцев, 1908, с. 35–38]). Використання «теремів» у вигляді шатра на чотирьох підпорах у поховальній практиці Давньої Русі засвідчував М. Воронін [Воронин, 1961, с. 256] та інші автори [Панова, 2004, с. 105–106].

Думку про поховання Ігоря Ольговича в південному відсіку нартексу Спаського собору висловлював також Г. Милорадович. Він обґрунтовував її тим, що саме в південній частині Спаського собору, «на арках» між нартексом та наосом, розміщені зображення святих Ігоря Ольговича та Костянтина, похованих поруч [Милорадович, 1899, с. 26]. Таке припущення дійсно виглядає можливим, оскільки традиція надгробних живописних зображень відома в давньоруських храмах. Їх існування відзначено, наприклад, у церкві Бориса та Гліба в Кидекші (XII ст.) та великому храмі замиського монастиря в Смоленську (XI ст.). Таким

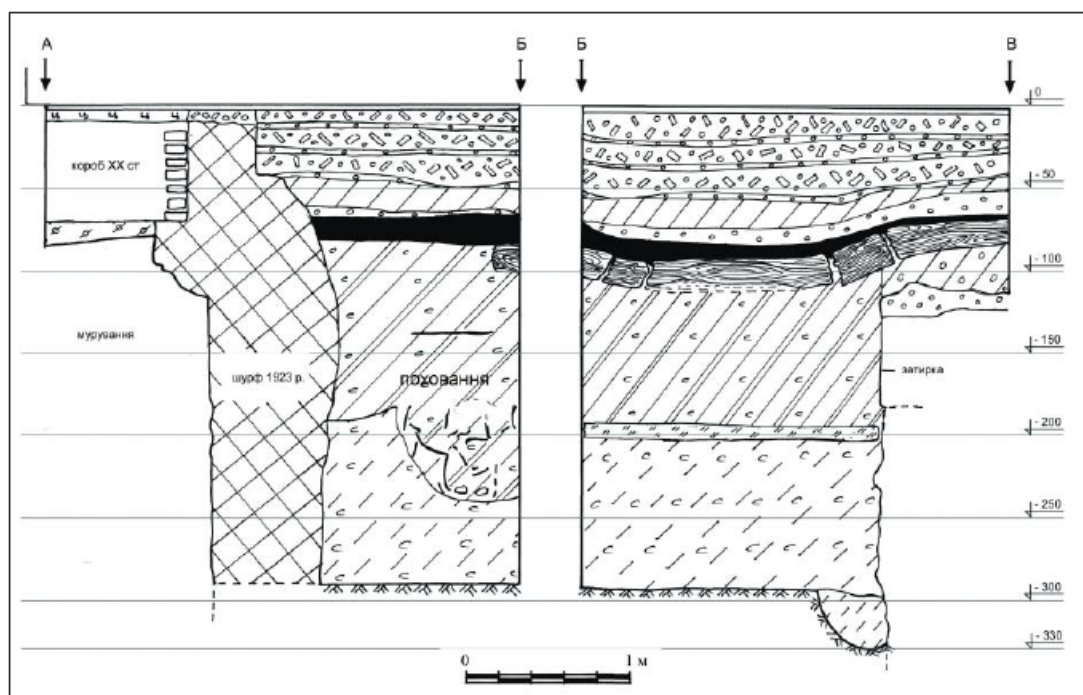
чином, хоча згадані Г. Милорадовичем і збережені до сьогодні погрудні зображення святих в нартексі Чернігівського Спасу створені в 1872–1873 роках [Добровольский, 1902, с. 19], не виключено, що їм передували більш ранні, ідентичні за сюжетом.

Невипадково на початку XX ст. саме в південному відсіку нартексу Спаського собору планували здійснити археологічні розшуки князівських поховань. Цю ідею було висунуто 1902 року на засіданні Чернігівської архівної комісії [Труды, 1903, с. 16]. Її намагалися реалізувати напередодні Археологічного з'їзду в Чернігові. Однак дослідження так і не відбулися, хоча на них отримали дозвіл Синоду. Напевно, вирішальну роль тут відіграла позиція місцевих священників, які вважали кошуномством турбувати прах чернігівських князів, розкопувати, фотографувати та замальовувати їх рештки, а також вилучати з могил давні предмети [Рукописний архів, ф. 4., спр. 53, арк. 35–58]. Погляди противників здійснення пошуків князівських поховань у Спаському соборі сформулював у доповіді на Чернігівському з'їзді М. Бережков: «Едва ли когда-нибудь решатся исследовать древнюю усыпальницу Спасского собора, со стороны содержимого в ней. И в самом деле: теперь надобно всячески побережь многовековой храм св. Спаса. И какая была бы польза? Потревожили бы прах и кости давно почивших людей, но едва ли бы узнали что-нибудь существенно важное для науки» [Бережков, 1911 а, с. 8].

Уже за радянських часів, 1923 року, археологічне дослідження Спаського собору здійснив М. Макаренко. Як він вказував у публікації матеріалів робіт, його розкопки мали на меті, серед іншого, пошуки князівських поховань [Макаренко, 1929, с. 2, 66]. У ході робіт було закладено кілька шурфів у внутрішньому об'ємі храму, у тому числі – у південному відсіку нартексу (іл. 1: шурф І). Однак у ході досліджень вдалося виявити тільки захоронення XVII–XVIII ст. [Макаренко, 1929, с. 36–38]. Натомість нещодавно, під час розкопок 2012 року, на прилеглій до дослідженої 1923 року ділянці була відкрита давньоруська ніша під гробницю (іл. 2; 5–7). На її дні збереглися уламки розбитого пірофілітового саркофага, встановленого колись в інтер'єрі собору [Черненко, 2013, с. 161–162; Черненко, Іоан-

Іл. 3. Стратиграфія нашарувань у Спасо-Преображенському соборі.
Шурф I в нартексі. 1923 р. Малюнок із щоденника розкопок П. Смолічева
(Науковий архів ІА НАНУ, ф. 6, стр. 1)

Іл. 4. Стратиграфія нашарувань у Спасо-Преображенському соборі. Шурф 2012 р.

нісян, Новик, 2013 б, с. 397; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 в, с. 203].

Ніша влаштована в східному куті нартексу таким чином, що її внутрішню стінку утворювало мурування південної стіни, а дно було розташоване дещо нижче (близько 0,1 м) рівня давньої підлоги (іл. 5–7). Воно розтесане в муруванні з плінфи та каменю на цем'янковому розчині. Це мурування прикладене без перев'язки до південної стіни нартексу по всій її довжині та утворює стрічку (завширшки 0,6 м, заввишки 0,2 м), яка спирається на обріз фундаменту, а верхньою площиною виходить на рівень первинної підлоги. Оскільки за характером кладки та будівельних матеріалів ця конструкція відмінна від головного об'єму Спаського собору, то можна припустити, що її створено вже після завершення його будівництва.

Про призначення самої конструкції, можливо, свідчить покладена на цем'янковому розчині поверх її західної частини масивна (2,0×0,6×0,2 м) шліфована плита пісковика; вона була частково відкрита в 1923 році, частково – у 2012-му (іл. 3; 5–7). Не виключено, що ця плита слугувала підмурком для встановлення саркофага. Таке припущення зда-

ється вірогідним, оскільки підлога в Спаському соборі до XII ст. була з полив'яних керамічних плиток [Холостенко, 1990, с. 12] та не витримала б ваги кам'яної гробниці. Хоча, наскільки відомо, спеціально влаштовані для встановлення саркофагів підмурки в давньоруських храмах не зафіксовані, їх існування припустимо [Архипова, 2001, с. 39].

Відкрита 2012 року ніша із залишками саркофага примикає до згаданої плити зі сходу і є вторинною за часом виникнення. Її дно, що утворює обріз фундаменту, вкрите товстим шаром обмазки. У куті ніші збереглася кельма, вмурована в товстий шов первинного яскраво-рожевого розчину між блоками фундаменту собору. Судячи з усього, вона потрапила сюди на початку будівництва храму та була розкрита, коли розтесали нішу [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 б, с. 297; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 в, с. 202].

Використана для облаштування ніші плінфа та розчин дозволяють віднести її появу до XII ст. [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 б, с. 397]. Встановлена в ній гробниця була зруйнована, судячи з усього, унаслідок обвалу давнього склепіння під південною бічною камерою хорів. Не можна сказати впев-

нено, коли це сталося. У будь-якому разі – ще до XVII ст., коли склепіння було перекладене [Холостенко, 1990, с. 8].

Загалом не виключено, що за часів Давньої Русі в інтер'єрі нартексу Спаського собору було встановлено два саркофаги, які на сьогодні вважаються втраченими. Відомо, що така традиція існувала у Візантії та була запозичена Руссю [Архипова, 2001, с. 42]. Це тим більш вірогідно, що в даному випадку захоронення в Спаському соборі можна асоціювати з похованнями осіб, вшануванню яких надавали особливого значення – мучеників Ігоря Ольговича та митрополита Костянтина. На користь цього припущення свідчить і те, що нішу під другу гробницю розтесали вже після створення підмурків першої. Тобто тут могли розміщуватися два різночасові саркофаги, що відповідає хронології подій за літописом (про поховання Ігоря згадано в літописній статі під 1150 роком; Костянтина – під 1159-им).

Утім, існують інші версії щодо місця захоронення святих Ігоря й Костянтина. Одну з таких версій обґрунтував Філарет Гумілев-

ський. Він доводив, що в розповіді про поховання Ігоря йдеться про спеціальну кімнату чи прибудову храму – «терем» для нарад. Філарет ототожнював цей «терем» з «єпископією», згадану в літописному повідомленні про похорон Ярослава Всеволодовича: «У Святого Спасу в єпископії». «Єпископією», на думку Ф. Гумілевського, була прибудова, руїни якої за його життя ще збереглися біля південної апсиди собору [Філарет (Гумілевский), 1874, с. 54]. Однак подібна прибудова колись існувала й біля північної апсиди, а ще одна була розташована біля південно-східного кута собору (іл. 1).

Як північна, так і південна прибудови Спаського собору не збереглися до нашого часу. Археологічно їхні залишки було досліджено в 1881, 1923 та 2012 роках [Макаренко, 1929, с. 2–27; Павлинов, 1894, с. 8–13; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 б, с. 396; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 в, с. 203]. Це були невеликі одноапсидні капели, які мають численні прототипи серед візантійських храмів-пареклесіїв. Слід згадати, що найчас-

Іл. 5. Залишки поховальної ніші в південному відсіку нартексу Спасо-Преображенського собору. Фото 2012 р.

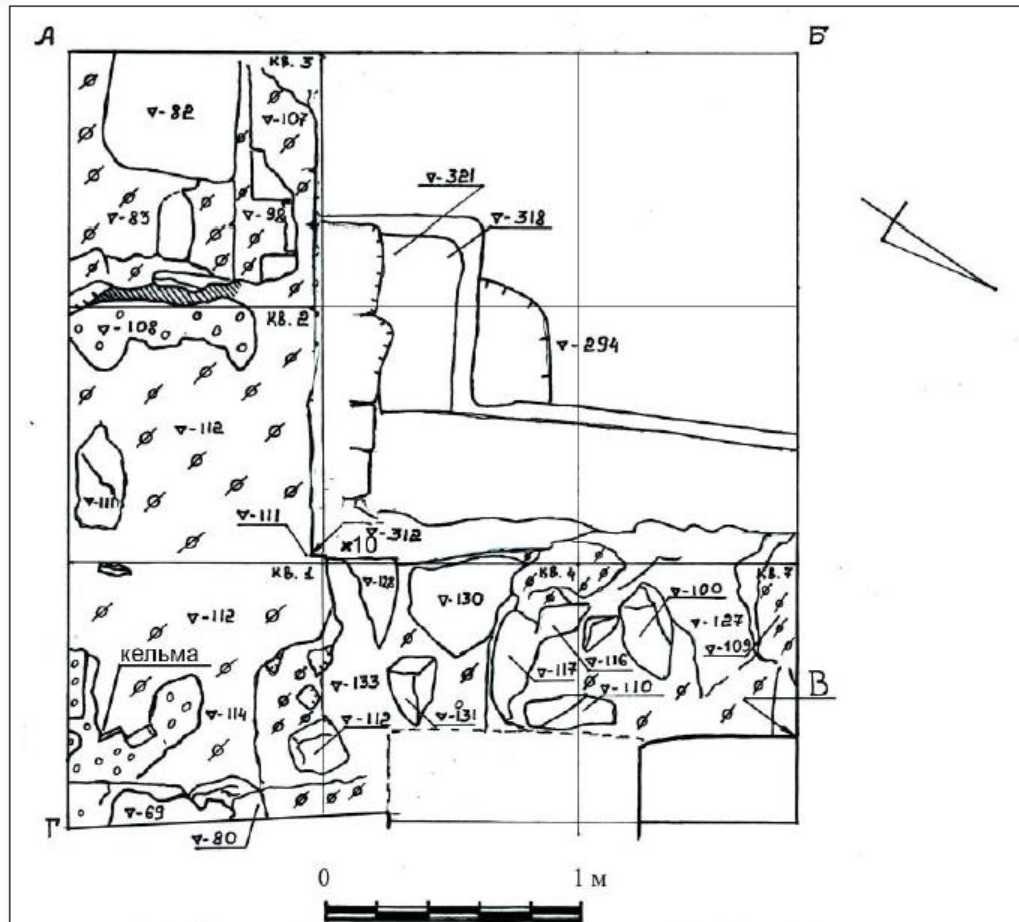
тіше параклесії, прибудовані до головного об'єму церкви, створювались як усипальниці, призначені для поховання та поминання представників привілейованих родин. З особливим ставленням до них у суспільстві й пов'язане поширення таких прибудов [Оу-стерхаут, 2005, с. 133–135]. Можливо, капели Спасу були першими спорудами такого типу в давньоруській архітектурі.

Північна капела (іл. 8), згідно з матеріалами останніх досліджень, за своїми конструктивними та будівельно-технічними характеристиками наближена за часом до Спаського собору. Найвірогідніше, її виникнення відповідає початковому (до 1036 року) етапу будівництва храму [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 а, с. 322–325; Черненко, Іоаннісян, Но-

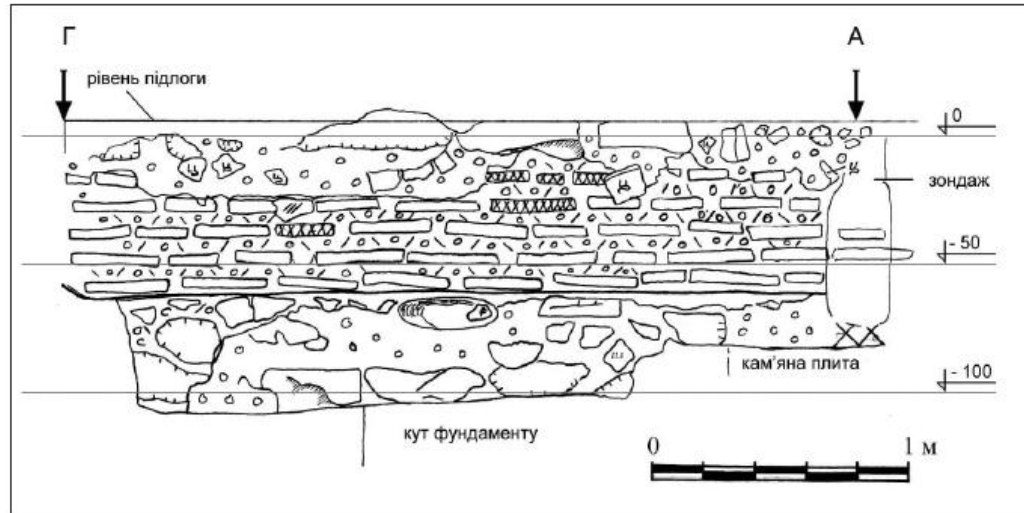
вик, 2013 б, с. 395; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 в, с. 201].

Загалом не виключено, що північна капела була заснована самим Мстиславом як усипальниця, власна поминальна церква. Таке прижиттєве влаштування гробниці правителем узгоджується із запозиченими Руссю традиціями візантійського придворного етикету та християнського поховального обряду.

На жаль, первинний внутрішній простір північної капели майже повністю (за винятком вівтарної частини) знишили під час улаштування крипти в XVII ст. У літературі трапляються згадки про розташований у ній давньоруський аркосолій [Панова, 2004, с. 102; Ситий, 2013, с. 21]. Утім, мова йде про поховальну конструкцію, збудовану водночас із

Іл. 6. Шурф 2012 р. Спасо-Преображенського собору. План мурувань

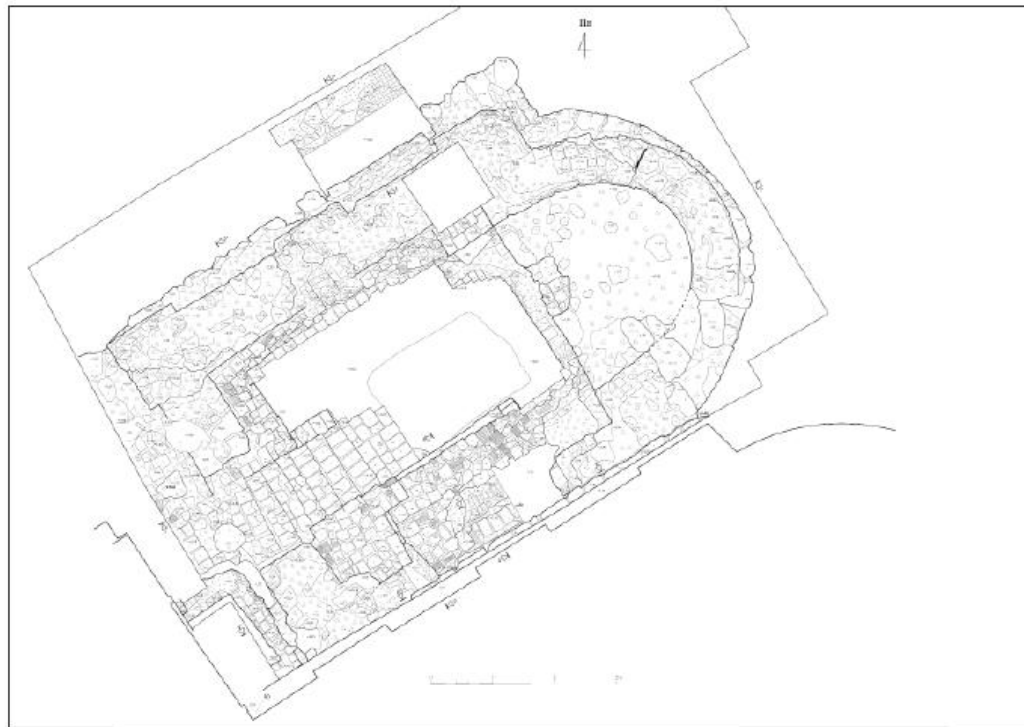

Іл. 7. Залишки поховальної ніші в південному відсіку нартексу. Шурф І 2012 р.

криптою (перев'язана з муруванням крипти; споруджена із цегли-пальчатки на вапняному розчині). Цей аркосолій, як і інші виявлені в крипті захоронення, відноситься до XVII ст. [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 б, с. 395;

Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 в, с. 202] (іл. 9).

Єдине відоме давньоруське поховання, пов'язане з капелою – гробниця, встановлена в просторі між двома кутовими пілястрами її

Іл. 8. Північна прибудова Спасо-Преображенського собору. План

північної стіни. Вона була відкрита 1923 року [Макаренко, 1929, с. 11–15, табл. 3] та повторно досліджувалася 2012 року.

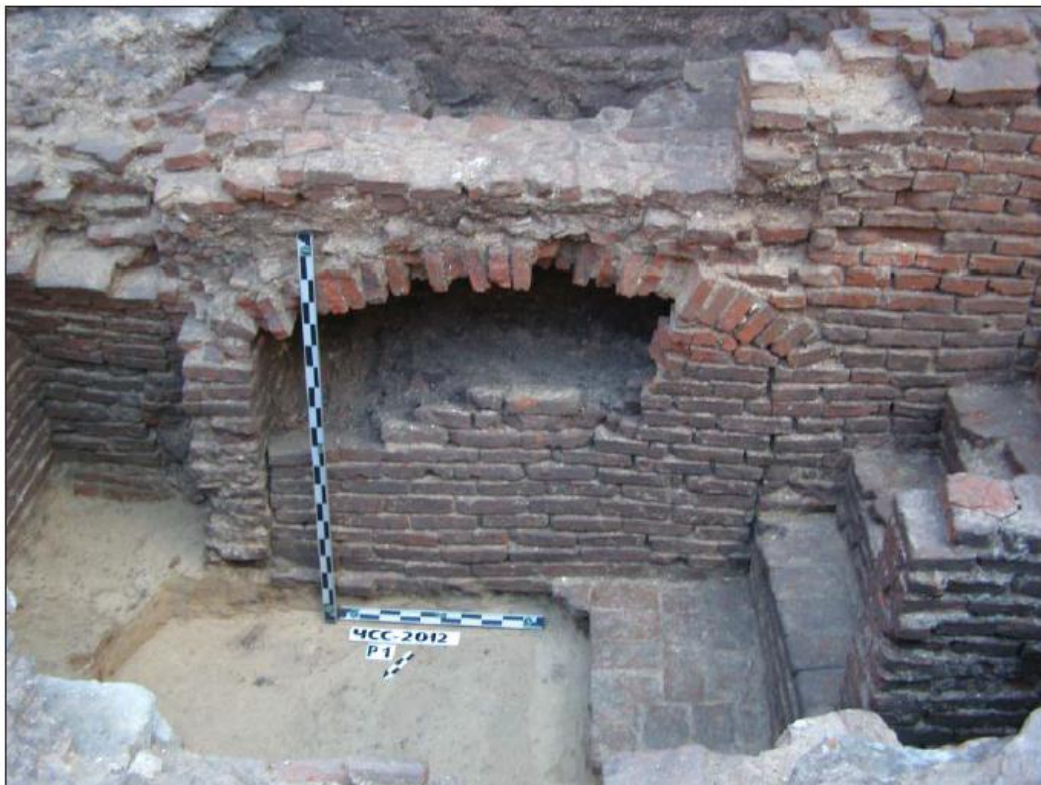
Гробниця влаштована в ямі, заглибленій з рівня давньої поверхні. Її північна стінка, приставлена до кам'яного фундаменту капели, складена з плинфи, три інші – з пірофілітових плит, зафіксованих ззовні валунами пісковику (іл. 8; 10; 11). Поховання в гробниці було зруйноване в давнину. На час робіт 2012 року від гробниці вціліла лише мурована стінка та валуни, на які колись спиралися кам'яні плити (вилучені в 1923 році). Характерні риси мурування дозволяють датувати гробницю другою половиною XI ст. [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 в, с. 201–202].

Південну капелу (іл. 2; 12; 13) за матеріалами досліджень 2012 року можна датувати не раніше ніж серединою XI ст., найвірогідніше – часом княжіння Святослава Ярославича. У муруванні її південної стіни збереглися залишки ніші-аркосолія [Макаренко,

929, с. 23, табл. X, XI, рис. 26], що відповідає поховальному призначенню споруди. Однак захоронення давньоруського часу тут також не вціліли. Капела була реконструйована з рівня нижніх шарів мурування в XVII ст. [Черненко, Іоаннісян, Новик, 2013 б, с. 396–397]. Напевно, тоді ж остаточно зруйнували поховання в аркосолії. Сама ж будівля, як і північна капела, була у використанні принаймні до пожежі 1750 року [Бережков, 1911 б, с. 293].

Виходячи з датування південної капели Спаського собору, є певні підстави вважати її усипальницею Святослава Ярославича. Відомо, що хоча свій життєвий шлях він завершив як князь київський, проте поховано його в Чернігові. Очевидно, про свою усипальницю він потурбувався заздалегідь, ще будучи чернігівським князем [Архипова, 2001, с. 39].

Залишки ще однієї, південно-східної капели, збереглися в основі південної вежі

Іл. 9. Аркосолій у крипті північної прибудови Спасо-Преображенського собору. Фото 2012 р.

Гл. 10. Гробниця біля північної капели Спасо-Преображенського собору. Видляд з північного сходу. Фото 1923 р. (Науковий архів ІА НАНУ, ф. 21, спр. 3, арк. 9)

Спаського собору (іл. 2; 14; 15). Ця прибудова була розібрана в XVIII ст., після чого на її місці встановили існуючу нині вежу симетрично давній, північній [Бережков, 1911 б, с. 293].

Південно-східну капелу досліджували в 1923 та 2013 роках [Макаренко, 1929, с. 29–34; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2014, с. 294–295]. Як встановив ще в 1920-х роках І. Моргілевський, це була двоярусна споруда, яка сполучалася з основним об'ємом храму на рівні хорів через портал, симетричний тому, що вів на південну сходову вежу. Дослідник вважав цю капелу хрещальною [Моргілевський, 1928, с. 177–178]. За результатами робіт 2013 року її будівництво можна впевнено віднести до початку XII ст. [Іоаннісян, Черненко, 2013, с. 23; Черненко, Іоаннісян, Новик, 2014, с. 292].

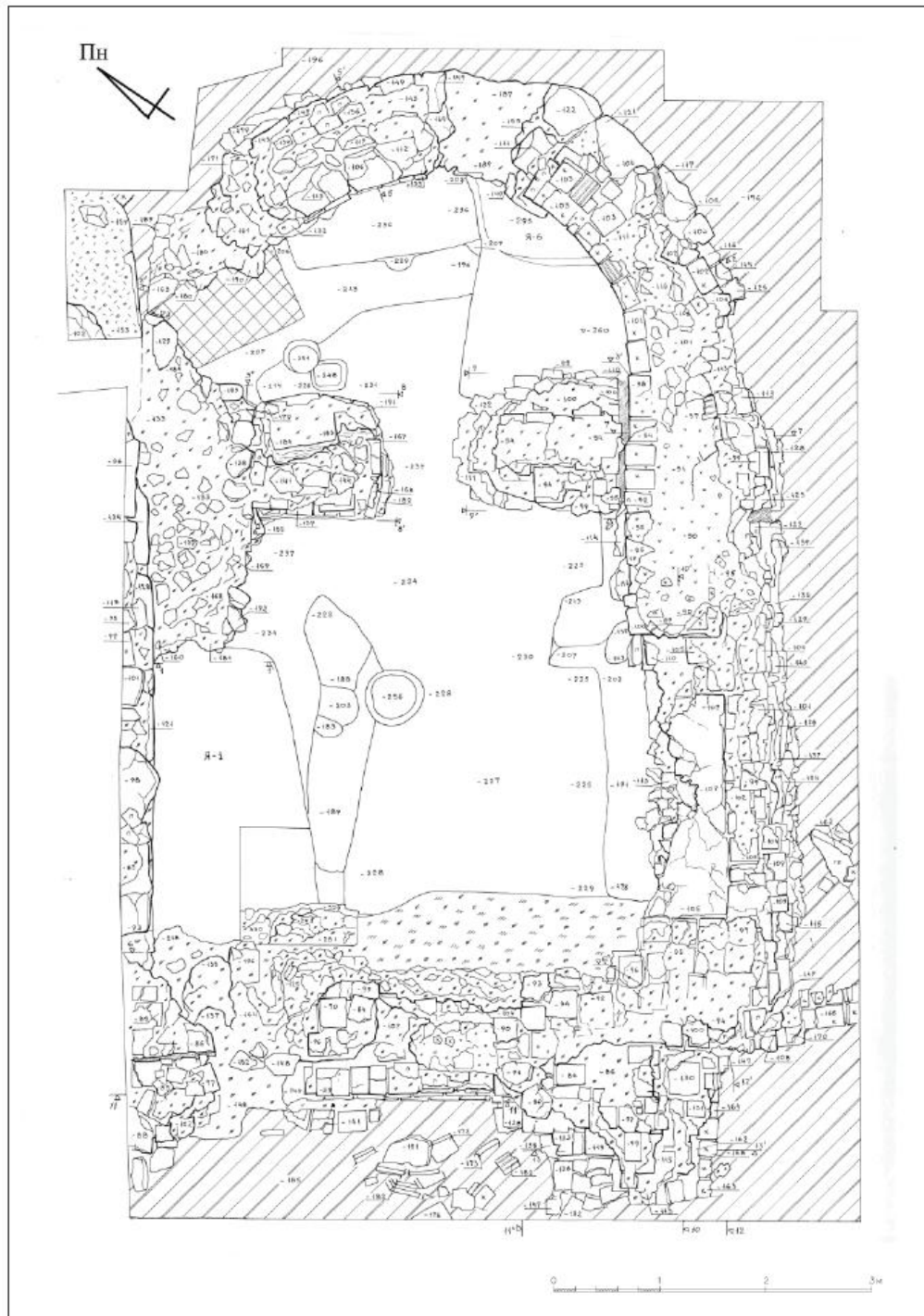
У 2013 році в північній стіні споруди вдалося зафіксувати залишки ніші-аркосолію, закладену муруванням фундаментів пізньої вежі. Тобто її перший поверх являв собою поховальну капелу (на таке її призначення

вказував ще М. Макаренко [Макаренко, 1928, с. 183]). Крім того, 1923 року в південній стіні прибудови виявлено встановлену між кутівими пілястрами гробницю давньоруської доби, споруджену з плинфи та плит пірофілітового сланцю (рожевого шиферу). Вона була зруйнована в давнину [Макаренко, 1929, с. 32, 34–35].

За часом свого будівництва двоярусна капела Спаського собору відповідає часу після Любецького з'їзду, коли влада над Чернігівським князівством перейшла до Давида та Олега Святославичів. Місцем поховання Давида вважається Борисоглібський собор (про це йдеться в «Слові о князях»). У той же час його брат Олег був похований 1115 року «у святого Спаса». Враховуючи хронологію прибудов собору, не виключено, що місцем його поховання слугувала усипальниця на першому поверсі так званої «хрещальні». Можливо, вона слугувала і нащадкам Олега, яких, згідно з літописом, ховали не в «вотчинному» Новгороді-Сіверському, а в Черні-

Гл. 11. Залишки гробниці біля північної капели Спасо-Преображенського собору. Видляд з північного сходу. Фото 2012 р.

Лл. 12. Південна капела Спасо-Преображенського собору. План

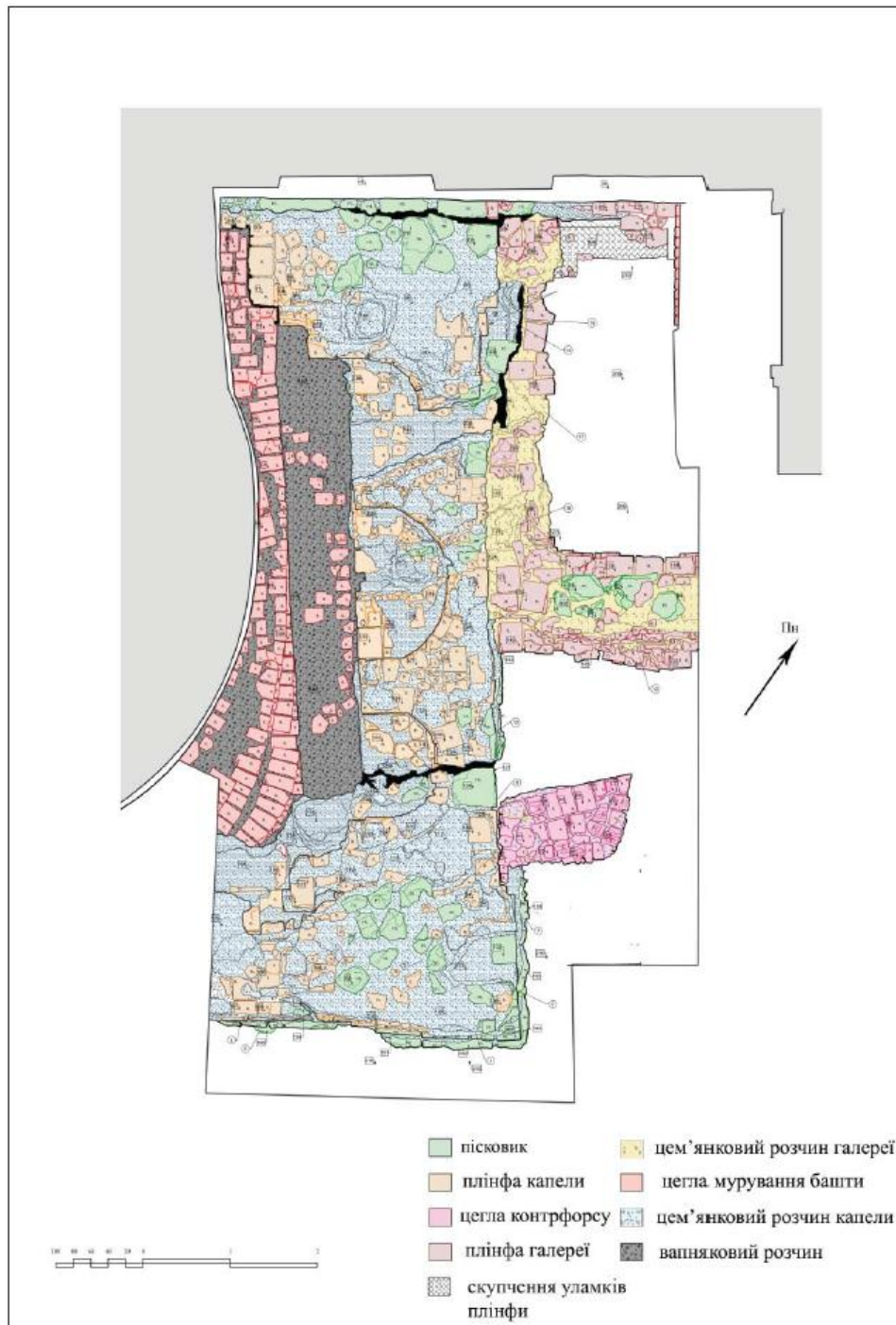
Іл. 13. Південна капела Спасо-Преображенського собору. Вигляд з півдня. Фото 2012 р.

Іл. 14. Південно-східна прибудова Спасо-Преображенського собору. Вигляд з півдня. Фото 2013 р.

гові. Слід згадати, що думку про існування родинної усипальниці Ольговичів в одній з прибудов Чернігівського Спасо-Преображенського собору висловлював ще Філарет (Гумілевський) [Філарет (Гумилевский), 1873, с. 36].

Підсумовуючи, слід зауважити, що давньоруський некрополь Спасо-Преображенського собору не зберігся в недоторканому вигляді. Про місцезнаходження князівських поховань сьогодні можна скласти уявлення лише завдяки решткам зруйнованих могил. Місце поховання конкретних осіб визначається лише з певною долею достовірності. Завершуючи цю тему, можна звернутися до слів одного з перших дослідників Чернігівського Спасу, Миколи Макаренка: «Не хочеться відмовитись від думки, що і на Україні мусять знайтися подібні до польських (краківських) поховань [мова про королівську усипальню на Вавелі. – О. Ч.] <...> Тут, щоправда, немає поховань рівночасних тим, які колись мав Чернігівський Спас. Вони пізніші, але ж збереглися. Їх не пограбовано і кістки не розкидані...» [Макаренко, 1929, с. 69].

Іл. 15. Південно-східна прибудова Спасо-Преображенського собору.
План з позначенням різночасових мурувань

Література

- Архипова Е.И.* О месте погребения Ярослава Мудрого // Российская археология. – 2001. – № 1. – С. 37–44.
- Бережков М.Н.* Блаженный Игорь Ольгович, князь новгородсеверский и великий князь киевский. – Чернигов, 1893.
- Бережков М.Н.* К истории Черниговского Спасского собора // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове, 1908. – Москва, 1911 а. – Т. 2. – С. 1–28.
- Бережков М.Н.* Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – Москва, 1911 б. – Т. 2. – С. 271–305.
- Воронин Н.Н.* Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV веков. – Москва, 1961. – Т. 1 : XII столетие.
- Говденко М.М.* Спас Чернігівський : дослідження // 3 історії української реставрації : додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України». – Київ, 1996. – С. 143–151.
- Голубинский Е.Е.* История русской церкви. – Москва, 1904. – Т. 1. – Ч. 2.
- Добровольский П.М.* Архив Черниговского кафедрального собора // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1902. – Вып. 4 : 1900–1902. – Отд. 2. – С. 1–68.
- Ефимов А.Н.* Черниговские кафедральные соборы, Златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский – священноисторические памятники-храмы XI века, их прошлое и современное состояние. – Чернигов, 1908.
- Иностранцев К.А.* О «тереме» в древнерусском и мусульманском зодчестве // Известия императорской археологической комиссии. Прибавление к выпуску 27-му. – Санкт-Петербург, 1908. – С. 35–38.
- Иоаннисян О.М., Черненко Е.Е.* Черниговский Спасо-Преображенский собор в свете новых исследований // Древне-русское искусство. 1963–1912. Итоги и перспективы. – Москва, 2013. – С. 22–25.
- Картины церковной жизни Черниговской епархии из XI-вековой её истории.* – Чернигов, 1911.
- Макаренко М.* Біля Чернігівського Спаса : археологічні дослідження року 1923 // Чернігів і Північне Лівобережжя : розвідки, дослідження, матеріали. – Київ, 1928. – С. 184–196.
- Макаренко М.* Чернігівський Спас : Археологічні дослідження року 1923. – Київ, 1929.
- Маркевич М.* Историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов, 1852.
- Милорадович Г.А.* Описание Черниговских соборов Спасо-Преображенского и Борисоглебского. – Чернигов, 1899.
- Моргілевський І.* Спасо-Преображенський собор у Чернігові за новими дослідженнями // Чернігів і Північне Лівобережжя : розвідки, дослідження, матеріали. – Київ, 1928. – С. 169–183.
- Науковий архів ІА НАНУ, ф. 6, спр. 1. Смолічев П.І. Розкопки Спаського Собору в Чернігові, улаштовані ВУАН під доглядом професорів М.О. Макаренка та І.О. Моргілевського в липні 1923 р. Додаток: Креслення «Раскопки в южной стороне нартекса».
- Оустерхаут Р.* Византийские строители. – Киев ; Москва, 2005.
- Павлинов А.М.* История русской архитектуры. – Москва, 1894.
- Панова Т.Д.* Царство смерти. Погребальный обряд средневековой Руси XI–XVI вв. – Москва, 2004.
- Полное собрание русских летописей. Т. 1 : Лаврентьевская летопись. – Ленинград, 1926–1928.
- Полное собрание русских летописей. Т. 2 : Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908.
- Полное собрание русских летописей. Т. 7 : Летопись по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1856.
- Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 7.
- Преображенский А.С.* Происхождение слова «полати» и вопрос о функциях хор ранних русских храмов // Храм і люди. Збірка наукових праць до 90-річчя з дня народження Сергія Олександровича Висоцького. – Київ, 2013. – С. 143–159.

Руденко В.Я., Новик Т.Г. Археологічні дослідження Чернігівського Спаса співробітниками НАІЗ «Чернігів стародавній» // Чернігівські старожитності. – Чернігів, 2012. – Вип. 1 (4). – С. 120–124.

Рукописний архів Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури, ф. 4, спр. 53, арк. 35–58.

Сарабьянов В.Д. Помещения второго этажа в древнерусских церквях, их функция и иконография // В созвездии Льва. Сборник статей по древнерусскому искусству в честь Льва Исааковича Лифшица. – Москва, 2014. – С. 396–439.

Ситий Ю.М. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Чернігова. – Чернігів, 2013.

Спасо-Преображенский соборный храм в г. Чернигове // Зодчий. – 1882. – С. 81–82.

Травкіна О. Протоіерей чернігівського Спаського собору Іоанн Левицький // Чернігівські старожитності. – Вип. 1 (4). – Чернігів, 2012. – С. 142–151.

Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Журналы заседаний. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – С. 3–130.

Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873. – Кн. 3 : Мужские монастыри.

Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 5 : Губ. Город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский.

Холостенко Н.В. Отчет об исследованиях 1968–69 гг. внутри Спасо-Преображенского собора в Чернигове / «Київпроект» ; Архів інституту «Укrapроектреставрація». – Киев, 1970.

Холостенко Н.В. Исследования Спасского собора в Чернигове // Реставрация и исследования памятников культуры. – Москва, 1990. – С. 6–18.

Черненко Е.Е. Начало изучения Спасо-Преображенского собора в Чернигове // Проблемы сохранения культурного наследия. Материалы II международного семинара. – Брянск, 2013. – С. 158–169.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Чернігівський Спасо-Преображенський собор у світлі останніх археологічних досліджень // Слов'яни і Русь : археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя. – Київ, 2013. – С. 321–329.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Дослідження Спасо-Преображенського собора в Чернігові // Археологічні дослідження в Україні 2012. – Київ, 2013. – С. 395–397.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Нові дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 году. – Гомель, 2013. – С. 200–204.

Черненко О.Є., Іоаннісян О.М., Новик Т.Г. Дослідження Чернігівського Спасо-Преображенського собору // Археологічні дослідження в Україні 2013. – Київ, 2014. – С. 294–295.